

Psihologija skozi psihoanalizo

VI. del

Psihologija je bistveno ego psihologija

DUŠAN RUTAR

POVZETEK

W. James je razvil nekaj za nas zelo zanimivih in uporabnih teoretskih konceptov, ki smo jih podrobneje obdelali skozi nekatere psihoanalitične koncepte. Predmet naše posebne pozornosti je bil najprej koncept inteligentnega umnega delovanja, nato Jamesov koncept volje, in na koncu Freudov koncept želje.

Načela psihologije, ki jih je v omenjenih konceptih razvil James, smo uporabili v našem razmisleku o logiki interpretacije in nekaterih pravil interpretacije, ki so bistveni pogoji za razumevanje subjektivnih izjav in njegovega položaja v svetu, ki ga strukturirajo.

ABSTRACT

PSYCHOLOGY THROUGH PSYCHOANALYSIS

PART VI: PSYCHOLOGY IS ESSENTIALLY AN EGO PSYCHOLOGY

W. James has developed some theoretical concepts which we have found very interesting and useful in our theoretical elaboration of the relations between psychology and psychoanalysis. We have, of course, elaborated them through the some psychoanalytic concepts. First, we've outlined a concept of mind and its intelligent way of working. Second, we've briefly presented James' concept of will, and third, Freud's concept of desire.

In our thesis on the logic of interpretation and interpretative principles, we have applied the principles of psychology as elaborated by W. James. Our thesis is that these principles are among the most important conditions to fulfill if we wish to understand the subject's statements and his position in the world as created by these statements.

W. James¹ ni bil nikoli posebno naklonjen psihoanalizi,² morda prav zato, ker se je leta začela razvijati v času njegovega teoretskega in življenjskega zatona; v času torej, ko je komaj rojeno pozitivistično psihologijo že pretresala prva kriza.³ Freuda je srečal leta 1909, ko je G. S. Hall - ustanovitelj Amerikega psihološkega združenja - spomladi povabil njega in C. G. Junga na Clark University (Worcester, Massachusetts), kjer je imel Freud jeseni svojih pet znamenitih predavanj.⁴ Kljub svojemu povsem odklonilnemu odnosu do psihoanalize, je zanjo in njeno teoretsko delo zelo pomemben, nenazadnje tudi zaradi svojega obsežnega psihološkega opusa, v katerem je temeljito in natančno elaboriral načela psihologije.

V našem projektu, v katerem smo se namenili napisati dvanajst metapsiholoških spisov, v katerih želimo tematizirati odnos med psihologijo in psihoanalizo, zastopa W. James upoštevanja vredno mesto, zato bomo naslednje strani namenili analizi nekaterih psiholoških toposov, ki jih je razvil: opremljeni bomo seveda, kot vedno, s Freudovo psihoanalizo.⁵

Ogledali si bomo tri vprašanja in skušali nanja odgovoriti: (1) zakaj lahko James trdi, da živčni sistem deluje inteligentno, (2) zakaj se pri elaboraciji načel psihologije nenehno sklicuje na koncept volje in želje, (3) kako misliti sebstvo (self), ki predstavlja enega osrednjih Jamesovih konceptov.

Že v uvodu k svojemu monumentalnemu delu iz leta 1891 poda W. James začetno - rekli bi, delovno - definicijo psihologije: **psihologija je znanost o končnem individualnem umu**. Um deluje tako, da predeluje lastne gradiente. Ti gradienti so občutki in misli ter fizični svet, ki ga um pozna.⁶ Um obstaja v času in prostoru ter spoznava svet, v katerem obstaja. Samemu sebi predstavlja fizični svet, ki ga spoznava, kar pomeni, da je telo mejnik med

1 W. James je odprl prvi laboratorij v ZDA za preučevanje odnosov med fiziologijo in psihologijo; leta 1884 je pomagal pri organizaciji Ameriškega društva za psihološke raziskave.

2 Leta 1894 je objavil recenzijo kratkega prispevka, ki sta ga 1893 skupaj objavila Freud in Breuer. Povejmo, da je v nekaj vrsticah zelo jasno izrazil svoj odnos do psihoanalize. Takoj na začetku teksta omeni F. W. H. Myersa, nato pa še P. Janetja in doda, da je delo, ki sta ga napisala Breuer in Freud "a comment" k njenemu delu ter, sicer neodvisna, potrditev tez P. Janetja. Tudi iz nadaljevanja je razvidno, da daje James prednost P. Janetju. Histerija, piše James, vedno nastane zaradi šoka, vsaj tako naj bi trdila Breuer in Freud. (Cf. Freud, S. (1940 - 41 (1892)); Breuer, J., Freud, S. (1893)) Tak način razumevanja travme je še danes med psihologi zelo pogost: travma naj bi bila nek intenziven in neprijeten dogodek iz otroštva. Freud je glede narave travme - tako kot vedno - zelo natančen: psihična travma postane vsak vtis, ki se ga živčni sistem ne more znebiti (s pomočjo motorine reakcije) oziroma ga ne more urediti v sistem asociacij. James tudi ne govori o nezavednem, ampak o "subliminal consciousness" (podpražna zavest), medtem ko je travmo razumel kot "thorn in the spirit" (trn v duhu). Nasproti subliminalni zavesti postavlja James "principal consciousness" (primarno zavest), ravno nasprotno od Breuerja in Freuda torej. O odnosu W. Jamesa do Freuda glej tudi Clark, R. W. (1982), str. 258-59.

3 Cf. Buhler, K. (1927).

4 Cf. Freud, S. (1910 (1909)).

5 Odnos psihoanalize do psihologije bomo imenovali **ironični odnos**. Psihologija psihoanalize ne fascinira, zato ne rabi občudovanja, ampak ironijo. Podobno je Freudova metoda prostih asociacij primer ironije par excellence: sledi sledem teksta, a samo zato, da razvije svoj tekst. Zaradi tega je seveda nesmiselno razpravljati o "objektivni resničnosti" analitične konstrukcije. O konceptu ironije cf. Rorty, G. (1989).

6 James, W. (1952), str. xiii.

zunanjim empiričnim svetom in notranjim mentalnim ali umnim svetom. Notranji svet pa je zato lahko le zunanji svet in vice versa. Ko človeški um spoznava svet, spoznava tako zunanji kot notranji svet, ali natančneje rečeno; obstaja en sam svet, ki ga um na neki ravni spontano deli na zunanjega in notranjega. Realnost, ki jo je um sposoben spoznavati, ni neposredna ali naravna, pač pa posredovana (kondicionirana), kar pomeni, da šele konstituiranje človekovega mentalnega aparata določi pomen realnosti in ustvari nujno iluzijo o realnosti, ki je obstajala pred umom in neodvisno od njega. Nič čudnega ni, da pozitivistično naravnani psihologi vedno znova skušajo zagovarjati izkušnje enotnosti, substancialnosti, identitete posameznika, njegove osebnosti in uma. V tem zagovarjanju in samih izkušnjah je mogoče najti določeno zadovoljstvo, ki ni brez povezave s subjektivim prvotnim doživljanjem realnosti.⁷

Atraktor, okoli katerega se organizira otrokovo prvotno doživljanje realnosti, je seveda imago, idealna, enotna podoba telesa. Ta podoba otroka fascinira, pritegne njegov pogled in ga fiksira. Imago je prvi izvor zadovoljstva, ki ga otrok doživlja skozi izkušnje enotnosti in substancialnosti telesne sheme. Odnos do realnosti je torej najprej odnos do podobe, njene enotnosti in substancialnosti; je torej odnos do idealne podobe, ki pritegne pogled. Struktura jaza je bistveno odvisna od pogleda, je imaginarna, virtualna instanca, za katero so značilne tri iluzije: iluzija o psihičnem svetu, ki je v notranjosti telesa, iluzija o empirični zunanosti, ki je izven telesa, iluzija o lastni avtonomnosti in izvornosti. Vsak pozitivizem je nepopravljivo zavezan tem trem iluzijam.

James nadaljuje s svojimi ugotovitvami in vse tisto, kar um spoznava, imenuje **discussable**;⁸ nekaj torej, o čemer je mogoče razpravljati. To ni nekaj, kar bi bilo dano kot enoznačna in transparentna dejstva, o katerih ne bi bilo mogoče razpravljati.⁹ Vse, o čemer je mogoče razpravljati, in razpravljati je mogoče o vsem, sodi v red metafizike, ki pa je James začuda ne uvrsti med načela psihologije.¹⁰ Posumimo lahko, da bo v nadaljevanju skušal utemeljiti psihologijo mimo metafizike, kar je seveda v nasprotju z njegovo definicijo psihologije, v kateri zatrjuje, da se psihologija ukvarja z mentalnimi fenomeni in pogoji le-teh. James celo zapiše, da je "the most interesting task of psychology"¹¹ prav analiza pogojev, pod katerimi je um sploh možen. Še enkrat lahko rečemo, da pomeni raziskovanje uma raziskovanje abstraktnih načel delovanja uma in pogojev le-tega.

Eden najmočnejih argumentov v prid pozitivizma, ki ga je zagovarjal James, je skorajda trivialna ugotovitev, da še nikoli ni prišlo do mentalnih sprememb, ki ne bi bile povezane s telesnimi. Iz tega bi zlahka zaključili, da je telo pogoj za mentalno delovanje. To se vsekakor da dokazovati, vprašanje pa je, če je telesnost tudi zadosten pogoj za mentalne

7 Mislimo seveda na fazo zrcala, to prvotno dramo rojevanja subjekta. Relacijo med *Innenwelt* in *Umwelt* vzpostavi imago telesa (lastnega ali telesa nekoga drugega). Šele prek imaga je novorojeni otrok sposoben začutiti lastno integriteto. Ni mogoče govoriti o integriteti jaza, ki ne bi bila zavezana logiki pogleda; fascinacije torej. Ve o tem v: Lacan, J. (1971), Boothby, R. (1991), Gaddini, E. (1992).

8 W. James (1952), str. xiii. Mogoče bi bilo bolje, če bi rekli *theorizable*. S tem bi psihologijo ločili od magije.

9 Hegel, G. W. F. (1970), *passim*.

10 Podobno je skušal tudi K. R. Popper (1979) potegniti mejo med znanostjo in metafiziko. Lahko bi rekli, da pozitivizem pomeni pogled na enotnost, koherentnost in substancialnost sveta, medtem ko ravno metafizika razpravlja (ni obremenjena s pogledom) in v svojih razpravah vedno znova naleti na neenotnost sveta, na njegovo nekoherentnost in nesubstancialnost.

11 W. James (1952), str. 2. Analiza pogojev lastnega obstoja loči psihologijo od ideologije in religije.

proces. V zvezi s tem je James hvalil Spencerja in njegov vpogled, da sta bistvo mentalnega življenja in telo isto.¹² Mentalni procesi so tako nevrofiziološki procesi.¹³

Vprašanje, ki si ga moramo v nadaljevanju naše razprave nujno zastaviti, je povsem pričakovano: ali so vsi mentalni fenomeni (poleg občutkov, misli, čustev, želja, verjetij itd.) istočasno tudi fizični fenomeni?

Kriterij in znak mentalnega v vsakem fenomenu sta "the pursuance of future end and the choice of means for their attainment".¹⁴ Drugače rečeno: izraz umnega delovanja je lahko samo tisto, kar je teleološko (naperjeno na nek cilj) in ima možnost izbiranja. Izrazi umnega delovanja pa kljub temu niso predvidljivi, zapiše James.¹⁵ To je tako, nadaljuje avtor, kot bi vodilno vlogo prevzele ideje, ki ustrezajo dogajanju na nevrofiziološkem nivoju. Spremembe na eni strani povzročijo - posredno ali neposredno - spremembe na drugi strani. Od tod je do ideje o lokalizaciji idej v možganih samo še majhen korak.¹⁶ To nekoliko nejasno in nasprotujoče si argumentiranje bomo lažje razumeli, če bomo doumeli povezavo med nastajanjem idej in delovanjem volje. Kljub temu namreč, da James ve, da brez korteksa ni možna nobena zavest, se nenehno sklicuje na človekovo voljo. To nas še bolj preseneča, ker zagovarja tezo, po kateri je normalno delovanje v možganih zavezano logiki najmanjšega odpora, tj. najmanjšega napa. Volja pa je temu ravno nasprotna. Zdrav razum nam govori, da lahko z močno voljo dosežemo marsikaj: premagujemo napor, se upiramo težnji po ugodju itd. Volja, na katero se sklicuje James, neposredno deluje proti normalnemu delovanju možganov, kar pomeni, da predstavlja nekaj nenormalnega in patološkega. Da človek premaga napor, ni znak normalnega delovanja, ampak znamenje patološke volje.¹⁷

Zavest mora izbirati med senzacijami, pri tem pa nujno - že zato, ker jih je preprosto preveč - daje nekaterim prednost. Te izbrane senzacije si zapomni in jih je sposobna priklicati tudi ob njihovi empirični odsotnosti. V vsakem primeru pa postanejo cilji (ends) želje, kar pomeni, da želeti pomeni ponavljati vse tisto, kar je bilo neko selekcionirano in opaženo. Iz tega sledi sklep, da je zaželeno samo ponavljanje. Če pa zavest v spominu lahko identificira motorično sproščanje, ki vodi k tem ciljem, in cilje poveže z motoričnim sproščanjem, bo tako sproščanje postalo nekaj zaželenega. Zaželeno je sproščanje (ugodje) in ponavljanje sproščanja. Tako se razvije volja.¹⁸

¹² Ibid., str. 4.

¹³ Reduciranje psihologije na nevrofiziologijo je zavezano iluziji prvotnega primitivnega jaza o zunanjem in notranjem svetu. Zunaj telesne podobe naj bi ležal od telesa neodvisen empirični svet, znotraj telesne sheme pa naj bi obstajal mentalni svet. James velik del svojega najpomembnejšega dela posveti analizi notranjosti, ki jo razume dobesedno: raziskuje delovanje centralnega živčnega sistema in verjame, da pojasnjuje substancialne temelje psihičnega delovanja, oziroma psihično delovanje samo.

¹⁴ Ibid., str. 5. Vsi občutki, ki so neuporabni (useless) znaki (sign) pri vodenju k našim ciljem (ends), postanejo nezavedni (ibid., str. 774). Jamesov subjekt je torej pragmatični stroj, usmerjen k določenim ciljem: zavest, ki ga vodi, je podvržena težnji/zakonu k minimalnemu zapletanju (minimum complication) (ibid.).

¹⁵ Ibid., str. 11.

¹⁶ Prav tako je samo majhen korak od religioznega subjektivizma do pragmatizma. Nič čudnega ni, da je James kot priznani pragmatik proti koncu svojega življenja pisal tekste z vse bolj religioznimi temami. Leta 1902 je objavil delo z naslovom *The Varieties of Religious Experience*. V predgovoru k delu je zapisal, da religiozne izkušnje povezuje z ostalimi načeli zdravega razuma (spomnimo se, da se James nenehno sklicuje prav na zdravi razum), ki so nekakšno zdravilo proti pretiravanju. Cf. James, W. (1990).

¹⁷ Volja, zlasti pa močna volja, ni nič drugega kot prisila k ponavljanju. Vprašanje, ki nas takoj zanima, je naslednje: kako se je lahko volja kot nekaj nenormalnega in patološkega potem sploh razvila? Temu vprašanju sledi še eno: zakaj se je razvila in kaj je njen cilj? James odgovori takole.

¹⁸ Ibid., str. 51.

Problem je sedaj še bolj zapleten: če volja pomeni premagovanje napora, potem ne more biti istočasno naperjena k sproščanju, ki pomeni ugodje. Vemo tudi, da za voljno delovanje v zadnji instanci ne najdemo nobenega razloga: volji za svoje delovanje vedno manjka vzrok, ki bi ga lahko racionalno razložili. Volje, še bolj pa t.i. močne volje, se vedno drži značaj nečesa demonskega, iracionalnega. To ne pomeni, da zadnjega vzroka ne moremo racionalno pojasniti; pomeni le to, da je zadnji vzrok mitološki. Dovolj je, da ga predpostavimo kot nekakšen X in to nam pojasni psihologijo osebnosti.¹⁹

Teleološkost uma pomeni ponavljanje vsega tistega, kar je zaželeno. Gibanje uma je zavezano kroženju, zato raziskovanje umnega delovanja pomeni, da vedno pridemo na mesto, kjer smo že bili, ne da bi to vedeli.

Spoznavanje bi v tej luči lahko imenovali **preurejanje (reordering) predpostavk**²⁰, na katerih konstruiramo realnost. Realnost ni nič več urejena po načelu hierarhičnosti, kjer ležijo v osnovi elementarni gradienti (senzorni input), na vrhu pa univerzalne izjave, pač pa je urejena **horizontalno, krožno** in v **plasteh**.

O konstruiranju realnosti govorimo zato, ker je realnost **posledica** dejstva, da subjekt govori in ne obstaja pred tem dejstvom, ali drugače rečeno, simbolni svet proizvaja svet stvari, in ne obratno. Pred tem dogodkom svet dobesedno ne obstaja.

Delovanje živčnega sistema je "inteligentno", saj lahko selekcionira in daje prednost enim stvarim pred drugimi in ima svoje cilje. S tem ko smo vpeljali voljo, je človek sposoben narediti veliko več od tistega, kar je vgrajeno v živčni sistem. Še več: sklicevanje na isti živčni sistem postane s tem preprosto nepertinentno. Možganov v istem stanju ne moremo misliti; podobno ne moremo resno govoriti o tem, da možgani ali živčni sistem mislijo, se odločajo, selekcionirajo dražljaje. Koncepta delovanja centralnega živčnega sistema ne moremo artikulirati brez koncepta psihičnega delovanja.²¹

Možgani in živčni sistem ne morejo delovati po poti najmanjšega odpora, tako lahko deluje le volja. Torej je delovanje volje paradokсно: po eni strani deluje po poti najmanjšega odpora, po drugi strani pa premaguje odpor. Zavest namreč izbira glede na svoje interese in želje. Ob tem se seveda postavi vprašanje njene učinkovitosti.

Ali lahko zavest poveča svojo učinkovitost tako, da vedno izbere najboljše opcije? Pritisk v tej smeri bi nujno povzročil inhibicije na drugih področjih. Ker je James neke priponil, da se bo pri svojem teoretskem delu držal zdravega razuma (common sense), še sami vprašajmo na zdravi razum glede narave in značilnosti tega problema.

Zdrav razum nam pravi, da bomo izbirali tiste situacije, ki nam bodo prinesle ugodje in obratno; vendar se istočasno zavedamo, da ne moremo vedno vedeti, ali nam bo izbira tudi zares prinesla zadovoljstvo in ugodje. Še več, zavedamo se, da lahko izbiramo tudi take situacije, kjer vnaprej vemo, da ne bomo deležni nikakršnega ugodja. Avtomatizem ponavljanja ugodja (najmanjši napor) očitno ne more biti univerzalno načelo umnega delovanja, pa tudi načelo najmanjšega odpora je treba dodatno pojasniti.²² Um zaradi tega ne more povečati svoje učinkovitosti; obsojen je na ponavljanje in preurejanje.

19 Pri Freudu poznamo vsaj dva mita: (1) mit o prahordi in prauboju očeta, (2) mit o gonski energiji.

20 Preurejanje predpostavk je ironija. Šele ironija omogoči tekstu, da premisli lastne predpostavke in svojo logiko. Ironija omogoči tekstu samorefleksijo. Cilj vsakega teksta je lahko samo ironija, kajti ironija omogoči tekstu, da živi; živi pa samo s tem, ko artikulira lastno nekoherentnost, predsodke, aporije in paradokse. Življenje teksta je odvisno od njegove sposobnosti za **ironični transfer**.

21 Ali kot je večkrat pripomnil Lacan: ne morete potegniti zajca iz klobuka, če ga niste pred tem dali v klobuk (Lacan, J., (1978), *passim*).

22 Več o tem v: R. Boothby (1991).

Spoznavanje realnosti je problem interpretacije; tudi problem delovanja volje in želje.

Ne glede na to, da je zavest reflektivna²³ (zavest nekaj ve in tudi ve, da ve in kaj tisto, kar ve, je), pa se James giblje k nečemu, kar ni brez povezave s tezo, da je vsak človek že samemu sebi psiholog. Ugotovi namreč, da mora mišljenje potekati tako, da bodo stvari, ki jih mislimo, povezane med seboj. Vprašanje: kaj jih povezuje med seboj? James odgovarja: "Whatever things are thought in relation are thought from the outset in a unity, in a single pulse of subjectivity, a single psychosis, feeling, or state of mind."²⁴ James predpostavi, da je celotna misel, še preden odpremo usta, prisotna v duhu "in the form of an intention to utter that sentence"²⁵

Najprej obstaja intenca, za katero velja, da "it has no simple name".²⁶ Misel torej ni izjava, je zgolj intenca, o kateri subjekt ne more reči nič drugega kot to, da se pojavi tik preden spregovori. Ko spregovorimo, ne povemo misli, ki je že bila izoblikovana v našem duhu. Nič čudnega, da James na tem mestu citira Jouberta: "Kaj smo hoteli reči, zvemo šele potem, ko smo že izrekli tisto nekaj."²⁷ Še bolj je pripomnil M. V. Eggart: "Pred izrekanjem komaj vemo, kaj hočemo (intend) reči, vendar nas kasneje izpolni presenečenje in občudovanje, da smo mislili in izrekli tako dobro."²⁸ Presenečenje je na tej strani in ne na oni: ne gre za to, da česa ne bi mogli izreči, preseneča nas, da vse, kar povemo, povemo tako dobro. Ko govorimo, ne proizvajamo samo hrupa, pač pa čutimo pomen (meaning), ki je pomen-v-prehodu: pojavi se in takoj nato tudi izgine, zato je konstruiranje sveta in razumevanje izjave stvar **spomina**, ali drugače rečeno, pomen moramo nekako skušati ujeti in nato fiksirati. Šele v tem primeru razumemo izjavo, ki vedno potencialno nekaj pomeni. Spomin ima pri tem gotovo pomembno vlogo, še zlasti zaradi svoje **nezanesljivosti**.²⁹

Omenjeni identiteti sta odvisni od naglaševanja (accentuation) in poudarjanja (emphasis), kar pomeni, da je vsaka percepcija nujno delna in odvisna od kriterijev, ki določajo, kaj bomo iz množice vtisov izbrali in nato poudarili. Ni treba dodati, da je že sama izbira poudarjanje. Kar bomo izbrali, bo realnost, v kateri bomo živeli. James poudari, da pri zaznavanju sveta ne gre samo za selekcijo dražljajev, ampak za ignoranco večine dražljajev.³⁰ Zaznavamo samo tisto, kar nas zanima, bodisi iz praktičnih bodisi iz estetskih razlogov.³¹ Ko na ta način izberemo kvalitete (sensible qualities) - ne kvantitete! - na um (mind) ponovno selekcionira tudi te. Selekcija je v tem primeru drugačna: izberemo tiste senzacije, ki čimbolj pravilno zastopajo stvari ("... to represent the thing most truly").³²

23 Refleksija v nobenem primeru ne pomeni **zrcaljenja**, pa tudi subjektovega **introspektivnega vpogleda** v samega sebe ne. Ker so koncepti del empiričnega sveta, je refleksija akt, s katerim skuša subjekt (ne ego) analizirati **pogoje in meje konceptov**, tj. pogoje in meje empiričnega sveta. V tem smislu je psihologija reflektivna, ali pa o njej sploh ne moremo govoriti. Več o logiki refleksije glej v izvrstnem delu **J. Robertsa (1992)**.

24 Katerekoli stvari, ki jih mislimo kot povezane, so od samega začetka mišljene kot enotne: v enem samem vzgibu subjektivnosti, psihoze, občutka ali stanja duha.

25 Ibid., str. 181

26 Ibid., str. 181.

27 Ibid., str. 182.

28 Ibid., str. 182.

29 Blagohotnega bralca naprošamo, naj se skuša spomniti, kaj je večerjal prejšnji četrtek. Pomen izjave je lahko danes enak tistemu od včeraj, ni pa nujno. Enako je jaz danes enak tistemu od včeraj, čeprav to nikakor ni nujno. Primer je Jamesov.

30 Ibid., str. 184.

31 Ibid., str. 185.

32 Natančno, ustrezno, pristno, naravno, pravšno, avtentično.

Če so senzacije osnovni gradienti, ki jih um predeluje, se sprašujemo, kaj je kriterij, glede na katerega lahko rečemo, da so senzacije osnovni elementi realnosti.

Vprašanje: kdo lahko odloča o tem, kdaj bo zastopanje bolj avtentično in ustrezno in kdaj manj? James je jasen: "The mind chooses to suit itself, and decides what particular sensation shall be held more real and valid than all the rest."³³ Jamesov problem je tukaj v tem, da ne more razložiti, zakaj bi se um odločil ravno tako, da bi izbral tiste kvalitete, ki zastopajo objektivno realnost na najboljši način ("...to stand for the objective reality par excellence").³⁴ Seveda stavek lahko tudi obrnemo in rečemo, da ljudje verjamejo, da tiste senzibilne kvalitete, ki jih sami izberejo, zastopajo objektivno realnost na najbolj pristen način. To pomeni, da subjekt postavlja oziroma spoznava kriterije, ki jih uporablja pri spoznavanju in razumevanju realnosti, z določenim zamikom. Verjetje s tem postane idiosinkratično, kar pa ni zadosten pogoj za objektivnost spoznavanja, saj bi imel potem vsak človek svojo resnico. Verjetje je treba prenesti na neko instanco, ki je skupna vsem ljudem in jamči za resnico, šele potem je mogoče razpravljati o posameznih realnostih. Kriteriji izbire zato subjektu niso znani; izbira se dogaja takorekoč za njegovim hrbtom.

Paradoks, ki ga preizvede James, je naslednji: um očitno ni avtonomen, saj ga nekaj ves čas priganja k pravičnim, objektivnim izbiram, če pa ni avtonomen, mora obstajati neka instanca v umu (po tej različici bi bil um notranje razslojen), ali izven njega, ki pritiska na njega. Instance izven uma ni mogoče misliti, zato je um lahko samo notranje razslojen in razcepljen. Poleg razslojenosti in razcepljenosti moramo govoriti še o odtujenosti, saj instanca, o kateri govorimo, ne more biti del uma. Čeprav je znotraj uma, je zanj nedostopna. Um je odtujen samemu sebi.

James je predpostavljal, da obstajajo senzacije neodvisno od človeka, ki jih nato izbira v skladu z omenjenimi kriteriji. Pri tem ni povsem jasno, zakaj bi um deloval racionalno, kjer je racionalnost "another form of the selective activity of the mind".³⁵ Racionalnost v tem primeru ne pomeni nekakšnega nasprotja iracionalnosti: razumeti jo moramo zgolj tako, kot je zapisal James. Racionalnost je način selekcije, ki se dogaja kot teater, v katerem vedno lahko igramo več vlog. Um (mind) je teater, ki se vzpostavlja skozi že omenjene selekcijske procese. Ne moremo reči, da najprej obstajata Kozmos in Um, potem, v nekem kasnejšem trenutku, pa Um uporabi svoje mehanizme in diferencira Kozmos. Oba, kozmos in um se konstituirata skozi mehanizem selekcije, zato izven tega procesa sploh ne obstajata.

Jamesov subjekt sicer živi v multidimenzionalnem svetu, ki pa ga bolj ali manj suvereno obvladuje in reducira v skladu s kriteriji, ki jih postavlja njegov um. V skladu s konceptom uživanja v tekstu, ki ga je razvijal R. Barthes, pa bi lahko rekli, da je Jamesov subjekt - bralec nekoliko obsesiven,³⁶ saj je prisiljen nenehno izbirati tiste kvalitete, ki so najbolj pravilne, objektivne, veljavne in ustrezne. Je bralec Velike knjige sveta, svoje izkušnje pa proizvaja inteligentno. S tem proizvaja določen tip izkušenj in določeno realnost, ne proizvaja pa izkušnje, ki bi osvetlila njegov položaj. V mislih imamo nekakšno metaizkušnjo, vendar se z njo James ni pripravljen ukvarjati. Zdi se, da pogoje izkušanja hipostazira, kar mu tudi zagotavlja zanesljivost v pomenu, ki ga pripisuje svetu, in gotovost pri interpretaciji. Lahko rečemo, da James ni psiholog, saj nasprotuje lastni definiciji psihologije.

33 Um se prilagaja in odloča, katera posamezna senzacija je najbolj realna in veljavna.

34 Ibid., str 185.

35 Ibid., str 186.

36 Ostali tipi so fetišist, paranoik in histerik.

Subjekt izkuša svet, to je za Jamesa nesporno. Nesporno je tudi, da proizvaja izkušnje, vendar se iz teh nič ne nauči, kajti vedno znova se kot obsesivec vrne v iste kolesnice, o katerih smo že govorili. Njegov položaj in njegova struktura sta paradoksalna: ne more se otresti iluzij, ki so zanj konstitutivne. Ker se jih ne more otresti, jih lahko le spozna.

Interpretativna načela, o katerih govori James, so premočna. Res je, da izkušamo svet v skladu s temi načeli (selektivnost, sintetiziranje, poudarjanje), vendar ni subjekt tisti, ki obdeluje tekst. Mnogo bolj deluje sam tekst, ki ga subjekt skuša interpretirati. Subjekt nima niti te privilegirane vloge, da bi sintetiziral elemente teksta v enkratnem dejanju subjektivacije, potem pa bi to vlogo izgubil. Tekst, ki je sintetiziran iz kaosa, ima svoja pravila, po katerih se mora ravnati tudi subjekt. Predpostavke, s katerimi manipulira bralec, so predpostavke teksta, ki oblikuje in premešča samo sposobnost branja. Velika knjiga sveta zato ni zaprt, sklenjen tekst, ampak odprt polivalenten, fragmentiran in multidimenzionalen tekst, ki ga je mogoče vedno znova brati na različne načine. Subjekt-bralec je organizator in podložnik teksta. Njegova svoboda je v tem, da vse izkušnje še niso bile izkušene in da vsi teksti ne bodo nikoli napisani.

Tekst je struktura, v kateri igra subjekt kot podložnik glavno vlogo. Da bi bil tekst smiseln, morata izjavljalec in naslovljenec izjave zasedati neko določeno mesto v samem tekstu. Katero mesto bosta zavzela, ni odvisno od njiju, ampak od interpretativnih načel tiste interpretativne skupnosti, ki ji v določenem trenutku pripadata in katere proizvod sta.³⁷ Le redko se zgodi, da subjekt v herojskem dejanju zapusti interpretativna načela skupnosti in oblikuje tekst tako, da proizvede nova interpretativna načela, s katerimi odpre možnosti za oblikovanje nove interpretativne skupnosti.

Subjekt ni avtor, ki jamči za sintetičnost teksta in odpira možnosti za to, da bo branje teksta proizvedlo novo branje.

Branje je poskus artikulacije realnosti, ki je ves čas že za nami in vedno še pred nami. Temu procesu torej ne moremo predpostaviti konca. V tej luči lahko ponovno premislimo Jamesovo tezo, da je vse "discussable". Sam James je s svojim pisanjem pokazal, da je mogoče razpravljati o vsem, razen o mestu subjekta. Temu vprašanju se je izognil in s tem pokazal, da ne želi videti iracionalnosti, ki je pogoj vsaki realnosti. Realnost kot totaliteta je namreč močna samo, če je subjekt nekaj povsem odvečnega, nekaj, kar je zgolj motor, ki spravi v pogon samo totaliteto. V tem je vsa iracionalnost.³⁸ Zaradi tega ne potrebujemo nikakršnih kriterijev izbire, saj subjekt s svojo prisotnostjo zgolj spravi realnost v pogon, nato pa jo prepusti njej sami. Način, kako to naredi, pa je povsem nepredvidljiv in iracionalen; natanko tej iracionalnosti pa se je James kot dober pozitivist skušal izogniti. Ta iracionalnost je seveda subjekt sam. Izogibati se subjektu, pomeni izogibati se iracionalnosti in vice versa.

James skuša biti birokrat, ki nezainteresirano in nevtravno bere Veliko knjigo sveta (njegovi teksti so izjemno dolgi in pikolovsko natančni ter drobnjakarski). Ni čudnega, da

37 Culler, J. (1991), str. 64.

38 Ego pa je, kolikor je različen od subjekta, simptom, ki omogoča in zagotavlja nekakšno enotnost realnosti, ki jo skuša interpretirati in rekonstruirati. Tudi s subjektom je tako kot s simptomom: prinaša nelagodje, a odstraniti ga ne smemo. Na zadnji nasvet glede simptoma je zato naslednji: spoštujte simptome. Ego nasprotno prinaša in zagotavlja ugodje, zato nikomur ne pride na misel, da bi ga skušal odstraniti; prav nasprotno, vsi bi ga radi še razvili. Ne smemo ga zato, ker ga ne moremo. Kar zadeva subjekta, pa je najbolj prepričljivo, če ostanemo pri Freudu: subjekt je neinterpretabilni in nesimbolizabilni element realnosti. Subjekt je das Ding. Več o tej temi cf. Cadava, E. et al. (1991).

obenem, ko opravlja svoje birokratsko delo, govori o subjektovi avtentičnosti in njegovi naravi.

Jamesov problem je v tem, da objektivni svet ni onstran, tako kot pri Spencerju, pri njem je ta objektivnost še preveč prisotna v tostranosti. V svoji inertnosti in negibnosti je objektivna realnost nekaj, kar ne dopušča interpretacije; vsiljuje se kot taka. Tudi Jamesovi teksti so takšni: polno je dejstev, podatkov, ki so vsi "resnični", le da z njimi ni kaj početi. Lahko jih le sprejmemo ali zavrnemo. Nobena interpretativna igra ni močna.

K interpretaciji, volji in želji moramo prišteti še subjekt, ki ga bomo razumeli kot simptom.

Tako kot um ni nekakšna celota-ropotarnica vseh možnih misli, tudi kozmos ni seštevek vseh partikularnih realnosti. Isto velja tudi za sebstvo (self), za katerega James trdi, da je totaliteta vsega, kar ima um lahko za svoje.³⁹

Koncept sebstva je še toliko pomembnejši, ker se sebstvo pogosto pojavlja v vlogi centralne in avtonomne instance v človeku. Pogosto je tudi razdelano na različne aspekte, med katerimi so vzpostavljeni hierarhični odnosi. Značilno je, da je na najvišjem mestu skoraj vedno spiritualno ali transcendentno sebstvo, kar ni brez povezave s prevladujočimi pogledi krščanstva na človeka. Seveda se pozitivistični psihologi običajno ne sprašujejo o naddoločenosti takih konceptov, zato jih jemljejo kot nekaj danega in se pri tem izgovarjajo, da so jih zgolj odkrili.

Občutenje samega sebe (self-feeling) je odvisno od različnih impulzov, ki jih je James imenoval instinktivni impulzi⁴⁰. Ti impulzi so usmerjeni na tri področja: telesno, socialno, spiritualno. Področje telesnega je podvrženo impulzu k samoohranitvi in razvoju telesnega sebstva, socialno izpopolnjevanje (social self-seeking) je določeno z našo željo po ugajanju, medsebojnem priznavanju, iskanju moči in vpliva itd. Spiritualno samoizpopolnjevanje vključuje vsak impulz k psihičnemu razvoju (intelektualnemu, moralnemu, duhovnemu).⁴¹

Omenjena tri področja ustrezajo običajnemu naporu, ki ga ljudje vlagajo v iskanje resničnega sebstva (true self), ki ga sicer spontano čuti vsak človek. Tripartitna delitev, ki jo razvija James, zapolni vsa možna področja: pravo mesto sebstva je lahko le v telesu, ali pa je kar telo samo, v zunanjih, intersubjektivnih relacijah, ki jih subjekt vzpostavlja z drugimi ljudmi, ali pa v transcendenci, če se komu zdi, da sta obe prejšnji področji preveč materialni. Hierarhična delitev vseh treh sebstev je v takem primeru zgolj logično nadaljevanje intelektualnega igranja: telesno sebstvo je seveda na dnu lestvice in je torej najmanj pomembno, socialno sebstvo je na sredini, na vrhu pa je izventelesno, transcendentno sebstvo. Različne oblike moralnega in etičnega izpopolnjevanja se predpisujejo kot zdravilo tistim, ki so preveč orientirani na telo, ali pa se v nekem trenutku za samo telo izkaže, da je sedež transcendentnega sebstva, odvisno pa od okusa. Vsako sebstvo je potencialno in idealno. Izmenoma se zato obremenjujemo z realizacijo idealnega telesnega sebstva, idealnega socialnega sebstva in/ali idealnega transcendentnega sebstva.⁴² Vsakokrat je eno

39 Ibid., str. 188.

40 Instinktivni impulzi, refleksni impulzi in emocionalni vzgibi so primarni, voljna dejanja so sekundarna (James (1952), str. 767).

41 Ibid., str. 199.

42 Ibid., str. 199-202.

od sebstev, kamor usmerjamo na napor, "resnično, intimno, ultimativno, permanentno".⁴³ James doda k dvojici potencialno/idealno sebstvo še self-love, ki se zopet nanaša na vsako od treh sebstev.

Kot otroci ljubimo podobo svojega telesa, kajti v tem času je telo objekt našega zanimanja. Kasneje - kot pri hierarhiji, ki smo jo omenili - se naše zanimanje prenese na socialno področje (social self-love) in še kasneje v onstranost (spiritual self-love). Ko pridemo do konca, se lahko vrnemo na začetek in zagovarjamo koncepte telesnega sebstva, na katerega da so ostali avtorji v svoji naglici pozabili. Danes je tako telo privilegirano mesto, kjer se srečujeta vednost in moč.

Psihologija nikoli ni mogla povsem premagati enostavne delitve materialno-duhovno, zato lahko mirno rečemo, da tudi zaradi tega nikoli ni razvila koncepta, ki bi pomembno prispeval k teoriji subjekta. Subjekt ni namreč nič materialnega, pa tudi duhovnega ne.⁴⁴

James povzame in pregledno poda vse, kar je o subjektu mogoče reči vzdolž dimenzije materialno-duhovno, na naslednji shemi.⁴⁵ Empirično življenje sebstva deli na:

Materialno Socialno Spiritualno

Telesni apetiti in instinkti Ljubezen do olepšav, gizdavost, lakomnost, konstruktivnost Ljubezen do doma itd.

Želja biti opažen, občudovan, želja po ugajanju itd. Sociabilnost, ambicije, ljubezen, zavidanje, tekmovalnost, iskanje časti itd.

Intelektualne, moralne in religiozne aspiracije, skrbnost, vestnost.

Arogantnost, skromnost, Strah pred revščino, ponos nad blagostanjem.

Socialni in družinski ponos, ošabnost, domišljavost, sram, skromnost itd.

Občutek mentalne ali moralne premoči, istost itd. Občutek manjvrednosti ali krivde.

Samoizpopolnjevanje ima za svoj cilj lastnosti, ki so značilne za kapitalistično produkcijo ob koncu XIX. stoletja (skrbnost, vestnost, moralni občutki...): James zagovarja linearno logiko samorazvoja in samoizpopolnjevanja subjekta. Ta logika se bistveno razlikuje od logike, ki jo je razvijal Hegel.⁴⁶ Hegla seveda omenjamo zato, ker je fenomenologija duha področje, s katerim se z razvojem kapitalizma da največ in najboljše zaslužiti. Foucault je to vsekakor dobro vedel.

Vrhunec subjektovega samovrednotenja je za Hegla popolno zadovoljstvo s tistim, kar je; subjektu ostane le, da doume to, kar je, in to artikulira v govoru. Natanko to je mislil Hegel s svojim konceptom neposrednosti, posredovanja in ukinitve.⁴⁷ Absolutno spoznanje je edini močni konec samoizpopolnjevanja in samovrednotenja. Do tega spoznanja lahko pride samo modrec, katerega naloga je, da si pojasni realnost in samega sebe.⁴⁸ Pojasniti samega sebe, pomeni razložiti pogoje svojega nastanka in obstoja.

Samoopazovanje, pripominja Hegel, predpostavlja vsaj minimalno koherentnost psihičnega aparata, čeprav je naloga psihologije odkrivati osnovne forme mentalnega življenja, ki so nujno med seboj kontradiktorne. Skozi kontradiktornosti lahko napredujemo

43 Ibid., str. 203.

44 Prim. Kvale, S. (ured.) (1992). Urednik že uvodoma pripomni, da raziskuje implikacije postmoderne misli za psihologijo. Misel je pomembna zato, ker ne govori o implikacijah psihološkega raziskovanja za postmoderno kulturo. Upravičeno bi zato sklepali, da psihologija zaostaja za kulturo, ki se je intenzivno in živahno razvijala vsaj zadnjega pol stoletja.

45 Ibid., str. 212.

46 Cf. Kojève, A. (1989).

47 Ibid., str. 431-508.

48 Ibid., str. 521.

k višjim oblikam mentalnega življenja, ne da bi pri tem lahko upali, da bomo kontradikcije odstranili.

Samoizpopolnjevanje pa, nasprotno, Jamesu predstavlja kot bolj ali manj linearno napredovanje k nekemu končnemu zaželenemu stanju, ki je nekontradiktorno. Nehomeostatičnost umnega delovanja, o katerem smo govorili na začetku našega prispevka, pa postavlja pod vprašaj tudi logiko samorazvoja in samoizpopolnjevanja sebstva.

Že pri otroku, zapiše Freud leta 1920⁴⁹, lahko opazimo, kako v svoji igri ponavlja neprijetne izkušnje. Ponavljanje ima funkcijo abreakcije vsega tistega, kar je na otroka naredilo močan vtis. S tem aktom skuša postati gospodar nad neprijetnimi izkušnjami. Seveda ne gre niti za instinktivno obnašanje niti za imitacijo, pripominja Freud; gre za načelo, ki je mnogo primitivnejše in neodvisno od načela ugodja. V umu ne deluje samo eno načelo, temveč dve, ali natančneje rečeno, opozicija in nepomirljivi konflikt med obema. Samoizpopolnjevanja zato ne moremo misliti brez (samo)destruktivnosti, brez mazohizma in sadizma torej.

Samodestruktivnost moramo razumeti kot rezultat konflikta med obema omenjenima načeloma, kar pomeni, da ni ego tisti, za katerega bi lahko rekli, da je destruktiven ali pa ni. Destruktivnost je neodvisna od ega, ki je ne more obvladovati, ker ne more obvladovati niti delovanja načela ugodja niti načela, ki je onstran le-tega. Ne gre torej za instinkt agresivnosti, ki se obrne bodisi navzven k drugim ljudem bodisi k egu samemu. Tako kot ni odpravljljiv konflikt, tudi ni odpravljljiva agresivnost. Agresivnost je v svojem jedru usmerjena na ego, ki predstavlja oviro, to je zadnja Freudova beseda o Thanatosu.

Ego torej vedno znova **poskuša** postati gospodar v lastni hiši; še ve, iluzija o lastni naravi je zanj konstitutivna; je pogoj za njegovo duševno zdravje. Poskusi so zagozdeni med imaginarne funkcije ega, ki skuša ohranjati svoj položaj, enotnost, realitetno kontrolo itd. na eni strani, in pritiske Thanatosa, za katerega je ego ravno ovira na poti h končnemu stanju, ki je za ego smrt.⁵⁰ Na strani ega je sicer volja, vendar je na strani subjekta želja.

Empirično življenje sebstva ni samopremagovanje ali samoizpopolnjevanje: bolj gre za spuščanje k notranjim mejam subjektive realnosti. Ostreje rečeno: samoizpopolnjevanje je v prvi vrsti pot k samomoru. Ne gre za nikakršno dvigovanje k transcendentalnemu sebstvu, pač pa za logiko želje. Brez težav lahko ugotovimo, da je gibanje želje povezano z delovanjem načela, ki deluje onstran načela ugodja. Samoizpopolnjevanje je zavezano želji (idealni jaz) in samodestruktivnosti. Vrhunec samorazvoja je zato odstranitev jaza in ne njegovo samouresničevanje. Natanko jaz je instanica, ki je pogoj kakršnemu koli konceptu samorazvoja in samoizpopolnitve, in njegova največja in neodstranljiva ovira. Vsakega koncepta samorazvoja se zato drži nota agresivnosti in destruktivnosti.

REFERENCE

- Biti, V. (ured.) (1992), *Suvremena teorija pripovijedanja*, Zagreb: Globus.
 Boothby, R. (1991), *Death and Desire (psychoanalytic theory in Lacan's return to Freud)*, New York & London: Routledge.
 Breuer, J., Freud, S. (1893), *Über den Psychischen Mechanismus Hysterischer Phänomene (Vorläufige Mitteilung)*, *Neurologisches Centralblatt*, 12 (1), str. 4-10; (2), str. 43-7.

49 S. E. XVIII, str. 16-17

50 Ne gre za biološko smrt, ampak za smrt ega kot virtualne, imaginarne instance.

- Büler, K. (1927), *Die Krise der Psychologie*, Jena: Verlag von Gustav Fischer.
- Cadava, E., Connor, P., Nancy, J.-L. (ured.) (1991), *Who comes after the subject?*, New York, London: Routledge.
- Chomsky, N. (1991), *Jezik i problemi znanja*, Zagreb: FF.
- Clark, W. R. (1982), *Freud - the man and the cause*, London: Paladin Grafton Books.
- Culler, J. (1991), *O dekonstrukciji*, Zagreb: Globus.
- Freud, S. (1940 - 41(1892)), *Sketches for the "Preliminary Communication" of 1893*, S. E. I, str. 145-154.
- Freud, S., (1910 (1909)) *Five lectures on psychoanalysis*, S.E. XI, str. 3-55.
- Freud, S. (1920), *Beyond the Pleasure Principle*, S.E. XVIII, str. 3-64.
- Gaddini, E. (1992), *A Psychoanalytic Theory of Infantile Experience (conceptual and clinical reflections)*, London & New York: Routledge/Tavistock.
- Hegel, G. W. F. (1970), *Phänomenologie des Geistes*, F/M: Suhrkamp.
- James, W. (1952), *The Principles of Psychology*, London, Chicago, Toronto: William Benton.
- James, W. (1894), *Über den psychischen Mechanismus hysterischer Phänomene* (Breuer, J., Freud, S.) - recenzija, *Psychological review*, 1(2), str. 199.
- James, W. (1990), *Raznolikosti religioznog iskustva (studija ljudske prirode)*, Zagreb: Naprijed.
- Kojeve, A. (1989), *Kako čitati Hegela*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kvale, S. (ured.) (1992), *Psychology and Postmodernism*, London: SAGE Publications.
- Lacan, J. (1971), *Stadij zrcala kao oblikovatelj uloge ja*, *Pitanja* 26/27, str. 751-54.
- Lacan, J. (1978), *Le Sminaire Livre II. Le moi dans la thorie de Freud et dans la technique de la psychoanalyse*, 1954-1955, Paris: Les Editions du Seuil.
- Popper, K. R. (1979), *Objective Knowledge (An Evolutionary Approach)*, Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- Roberts, J. (1992), *The Logic of Reflection (German Philosophy in the Twentieth Century)*, New Haven and London: Yale University Press.
- Rorty, G. (1989), *Contingency, irony, and solidarity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sloterdijk, P. (1990), *Mislilac na pozornici*, Sarajevo: Veselin Masleša.